

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ІМПЕРАТОРА ПАВЛА І НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті розглянуто деякі аспекти земельної політики імператора Павла І на території Волинської губернії в 1796-1801 рр. Особливу увагу приділено питанню повернення відібраних у польської шляхти маєтків, а також нових пожалувань російському дворянству.

Проблеми аграрної історії кінця XVIII — початку XIX століть вже ставали об'єктом наукових студій. Проте залишається недостатньо вивченою земельна політика царського уряду на території Правобережної України, зокрема Волинської губернії, за часів правління Павла І. Фактично єдиними дослідниками, що займалися цим питанням, є В. Семевський [1] і П. Жукович [2: 183-275]. Саме вони зробили спробу критичного огляду основних аспектів земельної політики Павла І на приєднаних до Російської імперії земель Речі Посполитої. Протягом останнього десятиліття дослідники знов почали звертатися до розгляду окремих питань аграрної історії українських територій, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII століття [3; 4; 5; 6; 7]. У своїх працях вони зосереджують увагу на регіональній історії, зокрема на деяких аспектах соціально-економічного розвитку в ширшому хронологічному контексті. Проте і надалі існує потреба детального і систематичного вивчення цієї тематики, зокрема стосовно Волині.

Унаслідок поділів Речі Посполитої 1793 і 1795 років територію Волині було приєднано до Російської імперії. Серед визначальних питань у політиці царської влади щодо нових підданих були питання, пов'язані з їхніми становими правами та земельною власністю. Завдання нашої статті – розглянути основні аспекти земельної політики імператора Павла І на території Волинської губернії в 1796-1801 рр., а також визначити вплив цієї політики на становище поляків-землевласників на Волині.

Воцаріння Павла І в листопаді 1796 року відкрило нову сторінку в історії Правобережної України, в тому числі Волинської губернії. Новий імператор демонстративно засуджував факт ліквідації Речі Посполитої, звільнив учасників повстання 1794 року, дав їм можливість стати повноправними російськими підданими.

Традиційно вступ на престол нового монарха супроводжувався присягою "на верное подданство", яку склали фактично всі верстви населення імперії, крім селян-кріпаків та іноземців, які не перебували на ро-

сійській службі. Разом з усіма іншими присягнути Павлу I отримали можливість як звільнені учасники повстання 1794 року, так і ті поляки-землевласники, що емігрували чи в 1793-1796 роках постійно мешкали за кордонами імперії і не з'явилися на її території у встановлений термін (до 1 січня 1795 року). Складання присяги урівнювало таких колишніх громадян Речі Посполитої з іншими російськими підданими, давало їм право сподіватися на повернення своїх маєтків або навіть отримання з ласки імператора нових, взагалі право володіти нерухомим майном на території імперії. Звільнені, що не побажали присягнути, а отже, втратили всі права підданих, мусили виїхати за межі держави.

І справді, частині помилуваних чи їхніх родичів Павло I повернув у перші ж місяці свого правління їхню земельну власність, яку в більшості випадків йому довелося відібрати в нових власників, що отримали співрозмірні компенсації. Так, 19 грудня 1796 року Тадеушу Чацькому було повернено Острозький ключ (2367 чоловічих душ), який у 1795 році імператриця Катерина II пожалувала генералу-поручику графу Івану Ферзену [8: 548; 9; 10: 215]. Наступного дня вийшов указ про повернення земельної власності одному з керівників польських військ під час повстання 1794 року Ігнацію Дзялинському. Власне, маєток Дзялинського (всього 1949 чоловічих душ, з них 565 душ на Волині – Шумський ключ і селище Головінек [10: 213-214]) повертався його дружині Феліції, уродженій Вороничевій, на підставі того, що він був її спадком і приданим, а частково його було свого часу придбано на її гроші [11: 113; 10:222]. За законодавством, чоловік не мав жодних прав на такі маєтності дружини, а тому насправді його не мали права конфіскувати. Маєтності Дзялинських було відібрано в племінниць генерал-фельдмаршала князя Григорія Потьомкіна – графині Олександри Браницької та графині Катерини Скавронської,

Два невеликі маєтки було повернено у 1797 році "з милосердя" імператора. 7 березня отримав назад свої 274 душі у Старокостянтинівському повіті (Ожиговецький ключ) ротмістр Флоріан Чарнецький (за пожалуванням Катерини II 18 серпня 1795 року цим маєтком володів Петро Обресков) [11: 133]. Згідно з указом від 18 серпня 1797 р. на прохання Юзефа Богюца його маєток (м. Ушомир з навколишніми селами на Житомирщині, 443 чоловічі душі), пожалуваний свого часу генерал-майору Федору Боровському в пожиттєву оренду, "з настанням цього терміну", тобто після смерті Боровського, переходив "у вічне і спадкове володіння дочки прохача Богюца" [11: 270].

Всього на Волині було повернено 3649 душ селян чоловічої статі. Не всі поляки отримали назад свої маєтки. Взагалі не поверталися конфіс-

ковані староства та інші королівські маєтності, а також власність церковних установ і окремих ієрархів католицької та уніатської церков.

Крім повернення своїх старих маєтностей, поляки також отримували від імператора нові. Території Волинської губернії стосується один з таких указів, від 21 червня 1797 року, за яким отримав можливість трошки заокруглити свої володіння один з представників вищої знаті знищеної держави – колишній великий коронний маршалок граф Михайло Мнішек, якому було подаровано "королівські" села Колосова і Спиколоси (91 душа) у Кременецькому повіті як "дотичні до його родової вотчини Вишневиця" [11: 249]. Характерно, що Павло I жалував полякам нові маєтки в основному на "їхній" же території. Причину пожалувань, як правило, в указах було зазначено; в основному нею було винагородження старанної служби, відданості імператору чи державі. Щодо поляків такі формулювання в більшості випадків виглядають досить дивно, в основному вони свідчать про давні зв'язки тих чи інших колишніх польських урядовців з російським двором. Як зазначає В. Семевський, про призначення пожалування нерідко просили особи, що "не мали на те жодного права", як, наприклад, полковник Стрільбицький, який у 1798 році клопотався про пожалування йому староства. Йому було відмовлено з тієї причини, що "такі милості робляться за службу государю й вітчизні" [1: 186].

За правління імператора Павла I було приділено увагу статусу різного роду колишніх королівщин, які на тих чи інших правах продовжували перебувати у власності приватних осіб. У цілому в розглядуваному періоді юридичний статус і наявна ситуація розподілу державних маєтностей у Волинській губернії особливих змін не зазнали. Особливу увагу було приділено лише питанню про королівщини, роздані на сеймі Речі Посполитої в 1775 році. Указом від 15 серпня 1798 року було визнано дійсними лише ті права на "маєтки, обіцяні колишньою Польською Республікою на довічне та ленне володіння, але за її існування не виконані", які вже почали реалізовуватися [12].

Російський уряд продовжив проводити люстрації королівщин з метою визначення прибутковості та вартості маєтків, усталення їхніх меж. Першу люстрацію після поділів Речі Посполитої започаткували в губерніях Правобережної України укази від 10 квітня та 17 вересня 1798 року [13]. Однак багато староств до того часу взагалі не було обмежено, у більшості існували старі та з'являлися нові межові суперечки з сусідами, тому процес люстрування затягнувся у Волинській губернії до 1804 року [14: 60, 71-72].

Протягом деякого часу невирішеним питанням залишався статус Житомира, у якому тимчасово розташовувалося волинське губернське правління. 19 листопада 1796 року Павло I наказав повернути місто камергеру графу Августу Ільїнському, відомому особливою прихильністю до нього імператора. Але через місяць, 14 грудня, на прохання самого графа Житомир було наказано залишити в казні, а йому призначити грошову компенсацію [11: 11, 35], процес виплати якої розтягнувся до початку правління наступного імператора. Так само вже за імператора Олександра I було вирішено залишити Житомир адміністративним центром Волинської губернії.

Загалом можна відзначити, що прихильне ставлення імператора Павла I до поляків виявлялося протягом усього нетривалого періоду його правління не лише у прагненні відновити чи покращити майновий стан окремих польських родин, а й у бажанні відзначити певні заслуги окремих осіб, у минулому підданих іншого монарха. Робилося це таким же чином, як у Російській імперії, де було прийнято винагороджувати заслуги представників знаті – наданням земельної власності, чинів, різного роду відзнак.

Розміри "російського" маєткового фонду на Волині за правління Павла I зменшувалися внаслідок повернення власності помилуваним полякам, з одного боку, а з іншого – збільшувалися шляхом призначення компенсацій і нових пожалувань росіянам. Відібрані маєтки, повернені полякам, у Волинській губернії було компенсовано графу Валентину Естергазі, який 12 січня 1797 року отримав загалом 616 душ (навіть більше, ніж втратив) у Рівненському і Луцькому повітах з маєтків, конфіскованих в уніатського митрополита Феодосія Ростоцького та інших церковних ієрархів [2: 216]. Генералу Тимофію Тутолміну, якому імператор призначив у спадкове володіння Торчинський ключ (крім міщан містечка Торчин, 416 душ) у Луцькому повіті та 3031 душу в Подільській губернії, загалом 3447 чоловічих душ [11: 348, 428] – також більше, ніж свого часу виділила йому Катерина II.

Одночасно нові пожалування на Волині (в Овруцькому, Володимирському, Рівненському повітах) з фонду колишніх володінь церковних установ і староств отримали вісім осіб, але загальна кількість підданих цих маєтностей становить лише 1248 душ селян чоловічої статі. Таким чином, загалом у власність росіян за правління Павла I перейшло на Волині 2280 душ чоловічої статі, що є на третину менше, ніж було в них у цей же час відібрано і повернено полякам. Порівняно з Київською й особливо Подільською губерніями, структура земельної власності на Волині за правління Павла I зазнала найменших змін.

Отже, можна відзначити, що однією із важливих рис політики імператора Павла I у "приєднаних від Польщі губерніях", зокрема на Волині, було те, що він не загострював увагу на питанні етнічної приналежності своїх підданих і зважав не на загальні заслуги представників вищої верстви, а на їхню особисту відданість монарху і якість виконання його конкретних наказів. Заслуги підданих імператор винагороджував різними подарунками, зокрема земельними пожалуваннями. Причому нові маєтності призначалися полякам в основному на теренах, що раніше входили до складу їхньої знищеної держави. На Волині за час правління Павла I "російський" земельний фонд зменшився (хоча загалом у правобережних українських губерніях він трохи зріс), і його невеликі розміри не можна порівнювати з загальною величиною "польського" земельного фонду на цій території. Поява порівняно невеликої кількості "непольських" землевласників не похитнула позицій місцевої еліти. Волинь залишилася "польським" краєм.

Список використаних джерел та літератури

1. Семевский В.И. Пожалование населенных имений при императоре Павле I // Русская мысль. – М., 1882. – Кн. XII.
2. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла I // Журнал Министерства народного просвещения. – Петроград, 1916. – Ч. LXIII. июнь. – С. 183-226. – Ч. LXIV. август. – С. 207-263. – Ч. LXV, октябрь. – С. 186-275.
3. Борисевич С.О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 – Дис. канд. іст. наук. – Днепропетровск, 1992.
4. Борисевич С.О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (і 793-1830) // Український історичний журнал. – К., 1992. – № 3.
5. Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових). – Дис. канд. іст. наук. – Черкаси, 1997.
6. Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. - Дис. канд. іст. наук. – Черкаси, 2000.
7. Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. - К., 1998.
8. Бумаги князя Н.В.Репнина. 1794-1795 / Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1875. – Т. XVI. – С. 548.
9. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание I. – № 17286.
10. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вып. 1. – Каменец-Подольск, 1885.
11. Сенатский архив. – Т. 1: Именные указы императора Павла I. – СПб., 1888.
12. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание I. – №18626.
13. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание I. – №18670.

14. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX века. – М., 1968.

J. Rudakowa. Niektore aspekty agrarnej polityki imperatora Pawła I na terenie gubernii Wołyńskiej.

W artykule zostały poruszone niektóre aspekty agrarnej polityki imperatora Pawła I na terenie Wołyńskiej gubernii w latach 1796-1801. Szczególnej uwagi udzielono kwestii zwrotu odebranych u szlachty polskiej majątków, a także kompensacji strat i nowych nadań szlachcie rosyjskiej.

Yu. Rudakova. Some Aspects of Agricultural Policy of Emperor Paul I on the Territory of Volyn Region.

The article deals with the specific aspects of agricultural policy of Emperor Paul I on the territory of Volyn region in 1796-1801. Great attention is paid to the problem of the land that was taken from Polish nobles and given to Russian nobles and also the problem of compensation for it and new gifts to Russian nobles.